

в контексті українського національного відродження [Текст] : наукові доповіді другої Всеукр. наук.-теоретич. конференції (18-19 лютого 1997 р.): до 115-річчя від дня народження / Всеукр. т-во І. Огієнка, Кам'янець-Подільський держ. пед. ін-т, Укр. держ. наук.-досл. ін-т архівної справи та документознавства ; [відп. ред. Є. Сохацька]. – Кам'янець-Подільський : [б. в.], 1997. – С. 21-23.

Анотація. Стаття аналізує дихотомічні аспекти понять мова і думка на основі однойменної праці О.Потебні. Розмірковуючи про еволюційний зв'язок мови і думки, автор прагне простежити його філософський вектор. Зазначено, що мова є продуктом «одягу» думки.

Ключові слова: мова і думка, перспективність наукових ідей О.О. Потебні, філософія мови, когнітологія.

Summary. The article analyzes the dummy aspects notions language and thought based on the homonymous work O.Potebni. Reflecting on the evolutionary relationship of language and thought, the author seeks to follow his philosophical vector. Indicated that it is a product of “clothing” of thought.

The scientist expresses an original idea that it is the transition from unconscious to conscious. In a broad sense we can speak of an approach to language and mind as a whole to the creative process. The paper noted that the language for O.Potebni not an isolated phenomenon. It is closely connected with the culture of the people. In addition, the author analyzes in detail the role of language for the spiritual formation of the whole person. Defending Ukrainian national character of Christian beliefs, the history of I. Ohienko linked with the history of the native people of the church.

In scientific work also highlights the psycholinguistic approach to the study of the emotional word Potebni deployed in the teachings of the inner form. The inner form of the word, except for the actual image of unity gives no knowledge of this unity. It is not the image of the object, and the image of the image, that perception.

Next Romanchuk SM psycholinguistic principles reveals the philosophy of language Potebnya. They are represented in his studies on the structure of language or words. The word conveying the content of sense impressions, their capacity to collectively negotiated system of reality; it develops and transforms the images perceived objects to the appropriate concepts; creates new ideas and / or distributes or condensed those that already exist. The article followed Potebnya idea that the transition from one language to another «changing together with the nature and direction of thought ...».

Finally, author of notes that the relationship of language and thought is based on mental, which is promising in terms of philosophy of language, cognitive, ethno and psycholinguistics, functional linguistics.

Key words: language and thought, promising scientific ideas O. Potebni, philosophy of language, cognitive science.

Отримано: 10.10.2015 р.

УДК 811.161.1/.2'373.23:070

Серебрянська І.М.

«УСВІДОМЛЕНА ЛЮБОВ ДО СВОГО НАРОДУ НЕ ПОЄДНУЄТЬСЯ З НЕНАВИСТЮ ДО ІНШИХ» (ЕКСПРЕСИВНІ ЕТНОНІМИ В СУЧАСНІЙ МОВНІЙ СВІДОМОСТІ)

У сучасній мовній свідомості двох сусідніх народів намітилася тенденція замінити емоційно нейтральні етніми *українці* й *росіяни* експресивно забарвленими відповідниками *хохли* й *кацапи*, що спостерігається і в розмовній мові, і в мові засобів масової інформації. Навряд чи почуєш ці номінації з уст представників інших національностей. Як правило, ними як взаємопозначенням послуговуються українці й росіяни. І якщо раніше такі номінації були пов'язані з глузуванням народів лише над зовнішніми характеристиками один одного [7], то з часом першопричини змінилися.

За словами Є. Наконечного, «Семантико-стилістичний обсяг етнофілізму “кацап” у мові українців (як, зрештою, і “хахол” у мові росіян) – це плід багатовікового співжиття» [5]. Проблема використання вказаних номінацій набуває більшої актуальності в умовах сьогодення, тому спробуємо її розв'язати на підставі аналізу матеріалів українських та російських друкованих засобів масової інформації: всеукраїнського щоденного видання «День», російського щоденного

суспільно-політичного видання «Московский комсомолец» та інтернет-видання «Газета.ru»). Адже мова ЗМІ є прямим віддзеркаленням подій і процесів, що відбуваються в суспільстві.

Мета нашого дослідження – визначити семантичні особливості слів *хохол* і *кацап* відповідно до мовної картини світу двох народів.

«Словник української мови» тлумачить слова *хохол* і *кацап* як зневажливі назви українця і росіянина відповідно [6, т. 11, 134; т. 4, 123]. «Толковый словарь русского языка» визначає: *кацап* – «(дореволюц. бран.) шовинистическое обозначение русского в отличие от украинца в устах украинцев-националистов, возникшее на почве национальной вражды» [9, т. 1, 1338]; *хохол* – «(дореволюц. разг., шутл., бран.) в устах шовинистов-великороссов – украинец» [9, т. 1, 867].

Експресивна назва українського народу має давню історію і первинно мала цілком позитивну конотацію, виражаючи гідність, відвагу і честь. Слово *хохол* використовувалося на позначення довгого пасма волосся на голеній голові наших волелюбних пращурів-воїнів, козаків, символізуючи лицарство, відвагу та людяність. Далеко не всі чоловіки мали честь носити такі чуприни, смертельною образою вважалося, коли хтось відтяв козакові «оселедця». Слово *хохол* також пов'язують з нашою національною символікою, адже вважається, що цю назву дали нашим пращурам монголо-татари, коли побачили жовто-блакитні прапори русичів (монгольською мовою *хохул* означає «блакитно-жовтий», «небо і сонце», «воїн неба, воїн сонця, син неба») [4].

Слово *кацап*, на відміну від вищезазначеного, має негативну конотоване первинне значення. За народною версією, ця назва походить від порівняльної вислову «как цап», що пов'язаний з російською традицією носити довгі бороди. Утім, науковцям ця версія видається малоюмовірною, оскільки являє собою сполучення елементів двох мов в одному слові: російського «как» та українського «цап». На думку мовознавців, якби етнонім *кацап* насправді походив від сполучення слів *як* і *цап*, то він скоріше б мав форму *яцап* [4]. Вважають також, що етнонім *кацап* потрапив в українську мову з самої Росії як образливе прізвисько однієї із сторін російського церковного розколу.

За іншою версією, слово *кацап* має тюркське походження (*касаб* (qassab) – «живодер», «м'ясник», «той, що забиває худобу») і пов'язане з кривавими подіями загарбання військами московського царя Івана Грозного Казані та його підступним поведінням з поволзькими татарами [4]. У мові кримських татар слово «кассап» зафіксовано з двома значеннями: «м'ясник – продавець м'яса», «кривавий». За переказами, один старший татарин, родом із Бахчисараю, вигукнув: «Якщо порізав когось – теж кассап» [8, 863].

Мовознавці вважають експресивні етноніми однією з ознак ворожнечі між різними етносами. Так, за словами О. Грищенко та Н. Ніколіної, вони або створюють образ ворога, або використовуються як експресивні номінації відчуженого характеру, які відтворюють релевантність опозиції «свій – чужий» для мовців [3]. Наше дослідження показало, що така опозиція наявна в мовній картині світу лише російського народу. Наприклад, у тексті російського видання «Газета.ru» автор відверто говорить, що однією з найголовніших рис росіян є їх нелюбов до «хохлів» (слово *хохол* тут виступає абсолютним синонімом до слова *українець*): *Русские не любят хохлов, не считают их равней себе, держат за вспомогательную нацию, неспособную к суверенитету*. Тобто в контексті слово *хохол* набуває значення «невільний», «залежний», «другорядний», протиставляючись етноніму *русский*. Приклад протиставлення слів *хохол* і *кацап*, в основі якого лежить сема «ворожнеча», у згаданому російському виданні непоодинокий. За словами іншого автора цього ж видання, суперечки між «хохлами» й «кацапами» розпочалися ще в часи, коли велика Русь розпалася на окремі території. Кожна з них прагнула чогось свого: одна хотіла бути вільною й незалежною, а інша – великою й могутньою «правительницею Всесвіту». Час пройшов – і багато чого змінилося, але політика цих країн по відношенню одна до одної залишилася незмінною і в деяких питаннях навіть погіршилася. Стереотипи, нав'язані політиками, на думку автора, спонукають населення до ворожнечі: *И уже вполне возможно представить себе в кошмарном сне, как будет ликовать толпа, когда в программе «Время» будут сообщать об успехах военных операций «против хохлов»*. До речі, аналізований матеріал датований ще 2009-им роком, а отже, задовго до реальних військових операцій, які сьогодні відбуваються в Україні. Цей приклад свідчить про те, що в лексичному значенні слова *хохол*, відповідно до мовної картини світу російського народу наявна сема «ворожнеча».

В іншому матеріалі «Газети.ru» мова йде про будівництво дачі, що здійснюється українцями. Тут відповідно до світобачення російського народу представлено диференціацію «хохлів» на «хороших» і «поганих» за їх ставленням до роботи і грошей. Виявляється, ця ознака проявляється залежно від регіону, з якого походить той чи інший українець: *Те, что с запада, были по камим-то причинам лучше тех, что с востока*. Отже, у семантичній структурі слова *хохол* можна виділити відповідну бінарну опозицію «хороший – поганий».

У тексті «Совет национальностям» слово *хохол* потрапляє до цілої низки назв інших народів, які в мовній картині світу росіян теж набувають негативних характеристик: *Взрослые насажда-*

ли мне новые знания о мире, в котором бродили неприятные представители разных национальностей и рас — «жадные» хохлы, «хитрые» татары, «богатые» грузины, негры, подозрительные своей чернотой и пахнущие «по-другому», «грязные» арабы и спаянные в мощное лобби евреи, которые вытеснили русских отовсюду («Газета.ру»). Очевидно, цей уривок характеризує великою мірою не стільки українців, скільки самих росіян, адже прикметник *жадные* на означення слова *хохлы* суперечить традиційній гостинності та щирості українського народу. Складається враження, що деякі російські журналісти не завжди враховують (а може, й не знають) етимологію етноніма *хохол*, автоматично використовуючи стереотип, що склався в суспільстві. А отже, їх матеріали носять недостовірний, а подекуди навіть образливий характер.

Проте іноді слово *хохол* навіть у російських медійних текстах може вживатися з позитивним забарвленням — на позначення видатних особистостей Росії, які за походженням є українцями. Так, в інтерв'ю з відомим радянським футболістом, воротарем та коментатором (за національністю українцем) Володимиром Маслаченком у газеті «Московский комсомолец» на запитання: «Хто були ваші батьки?» — прозвучала чітка відповідь: *Мама из питерской дворянской семьи, с хохляцкой кровью. Отец — чистопородный хохол, окончил ветеринарный институт...* У цих словах немає жодного відтінку іронії, натомість відчувається гордість людини за своє українське походження. На жаль, такі поодинокі приклади з текстів російських ЗМІ демонструють світобачення не росіян, а самих українців, які живуть і працюють у Росії. У цілому ж аналіз мови медійних текстів дозволяє погодитися з думкою О. Грищенка: «Не варто вважати, що слово *хохол* «українець, малорос» має тільки зневажливу конотацію, у ньому сконцентрована ціла гама оцінних значень: від власне принизливого до іронічного й ласкаво-добросусідського» [2, 708].

У текстах українських ЗМІ трапляються випадки використання слова *хохол* з негативною конотацією на позначення українського народу (тоді як слово *кацап* як самовизначення російського народу в російських виданнях не зафіксовано). Наприклад, у тексті під назвою «Ви не володієте державною мовою?», поданому в газеті «День», порушується питання вшанування кожним народом рідної мови та культури: *Чи ми українці, чи хохли, чи руські, чи кацапи — грець його знає.* Слово *хохли* в контексті має синонім *хуторяни-українці*, тобто люди, які позбавлені національної самосвідомості. Ставлячи офіційні й народні етноніми *українці, хохли, руські, кацапи* в один ряд, автор критикує тих представників різних націй, які позбавлені почуття власної гідності. Таким чином, актуалізується й мовне питання, адже, на думку журналіста, якщо людина не знає власного коріння, то не може володіти жодною мовою: *Від їхнього «ми руські» вуха в'януть, насправді залишаються вони хуторянами-українцями, позабували рідну мову й не вивчили російської.*

В умовах наведеного контексту етноніми *хохли* і *кацапи* не протиставляються, а, навпаки, маючи негативну оцінну конотацію, наближаються за значенням один до одного. У цьому випадку слово *хохол* демонструє наявність негативного забарвлення не тільки в російській мовній картині світу, а і в українській.

Аналіз фактичного матеріалу показав, що російські видання виключили слово *кацап* зі свого тезаурусу, а українські журналісти використовують його при нагоді, без чітко вираженої негативною конотації. Так, в інтерв'ю про східні гороскопи в газеті «День» реципієнт іронізує щодо походження назви *кацапи* — «*как цапи*»: іде рік вівці, а росіяни, точніше москвичі, як не як, але мають до нього певне відношення: *Бо, скажімо, відомо, що чоловіки допетровської Росії носили бороди, а козел, на відміну від барана, завжди з бородою.* До речі, у цьому контексті слово *кацапи* використовується як номінація не всієї нації, а тільки окремих її представників — москвичів.

Таким чином, семантика обох досліджуваних експресивних етнонімів з часом зазнала певних змін: слово *хохол* втратило свою позитивну оцінку, в його семантичній структурі з'явилися негативно забарвлені семи; слово *кацап*, навпаки, позбавилося чітко вираженого негативного відтінку. Такі результати маємо, проаналізувавши тексти друкованих ЗМІ. Припускаємо, що спостереження за сучасною розмовною мовою можуть продемонструвати дещо інші тенденції.

Наші висновки не повністю корелюють з висновками російських науковців І. Вепревої та Н. Купіної, зробленими на підставі опитувань російської студентської молоді щодо розуміння слів *хохол* і *кацап*. Сучасна мовна картина світу росіян виглядає так: «...Слово *хохол* знаходиться в активному мовленнєвому використанні. Воно усвідомлюється більшістю інформантів як неофіційний етнонім, який використовується то з негативним, то із жартівливим забарвленням. Намітилося використання цієї лексеми як безоцінного етноніма» [1]. У межах нашого дослідження текстів російських ЗМІ випадки використання зазначеного етноніма із жартівливим та нейтральним оцінним значенням не зафіксовані. Російські мовознавці також доходять думки, що слово *кацап* усвідомлюється частиною росіян як образливе прізвисько росіян з боку українців. Таке ставлення українців до росіян у досліджуваних українських текстах не зафіксовано.

У цілому функціонування етнонімів *хохол* і *кацап* у мові українських та російських ЗМІ зумовлене світобаченням двох народів, історією та ідеологією країн, особливостями їх суспільно-

політичних відносин та національного характеру. У російській картині світу номінативна пара *кацап* – *хохол* являє собою бінарну опозицію «свій – чужий» (або «ми – вони»): ми – росіяни, вони – хохли. Таке протиставлення не властиве світобаченню українського народу.

Перспективним вважаємо проведення пілотного експерименту для з'ясування семантики експресивних етнонімів *хохол* і *кацап* у сучасній мовній свідомості української молоді та порівняння його результатів з результатами відповідного російського експерименту.

Список використаних джерел

1. Вепрева И. Т. Тревожная лексика текущего времени : неофициальные этнонимы в функции актуальных слов / И. Т. Вепрева, Н. А. Купина // Политическая лингвистика. – Вып. 3. – 2014. – С. 43–50.
2. Грищенко А. И. Принципы составления словаря экспрессивных этнонимов русского языка / А. И. Грищенко // Проблемы семантики языковых единиц в контексте культуры (лингвистический и лингвометодический аспекты). – М. : Элпис, 2006. – С. 707–710.
3. Грищенко А. И. Экспрессивные этнонимы как приметы языка вражды / А. И. Грищенко, Н. А. Николина // Язык вражды и язык согласия в социокультурном контексте современности. – Труды Уральского МНИОНа. – Вып. 20. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2006. – С. 175–187.
4. Кур'яник І. Походження термінів «кацап» і «хохол» / І. Кур'яник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://narodna.pravda.com.ua/history/481f749fc6b90/>
5. Наконечний Є. Украдене ім'я : чому русини стали українцями / Є. Наконечний [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://exlibris.org.ua/nakonechny/r23.html>
6. Словник української мови : в 11-ти томах / [ред. кол. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
7. Соболевский А. И. Русский народ как этнографическое целое / А. И. Соболевский. – Харьков, 1907 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru.wikisource.org/wiki>
8. Татарско-русский словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1966. – С. 863.
9. Толковый словарь русского языка : в 4 т. / под. ред. Д. Н. Ушакова. – М. : Гос. изд-во иностр. нац. словарей, 1035–1940.

Анотація. *Стаття присвячена проблемі відтворення семантики етнонімів хохол і кацап у свідомості сучасних носіїв української та російської мов. На підставі аналізу лексикографічних тлумачень аналізується семантичне наповнення відповідних слів у мові друкованих засобів масової інформації. Розглядається номінативна пара кацап – хохол як бінарна опозиція «свій – чужий» відповідно до світобачення двох народів.*

Ключові слова: *етнонім, експресивний етнонім, хохол, кацап, семантика, мовна свідомість.*

Summary. *The aim of the work is to determine semantics of the words hohol and katsap by analyzing dictionary definitions and texts of Ukrainian and Russian media.*

Expressive ethnonym is one of the signs of enmity between different ethnic groups. According to the outlook of the Russian people there is a sema “enmity” and binary opposition of “good – bad” in the semantic structure of the word hohol. In the context it means “not free”, “dependent”, “minor”. It sometimes has positive connotation when referring to outstanding Russian personalities of Ukrainian origin. In the texts of Ukrainian media there are cases when the Ukrainians themselves use word hohol referring to the Ukrainian people with negative connotation. It is a means of criticism of those representatives of the nation who have no self-esteem.

Analysis of media language showed that Russian publications have completely expelled the word katsap from there thesaurus. And Ukrainian journalists use it on occasion, but without a clearly expressed negative connotation. The word katsap in a particular context means not all the Russian nation but its representatives – the Moscow people.

Semantics of both expressive ethnonyms eventually underwent certain changes. The word hohol has lost its positive connotation in its semantic structure and got negative semas. The word katsap, on the contrary, has got rid of explicit negative connotation. There are no cases of using it with playful and neutral assessment connotation in Russian texts.

Peculiarities of functioning of the words hohol and katsap in the language of Ukrainian and Russian mass media are caused by the world view of the two peoples, their socio-political relations and national character, history and ideology of their countries. In the Russian world view the nominative pair hohol – katsap is a binary opposition “we – they”: we are the Russians – they are hohly. It is not typical for the world view of Ukrainian people.

Keywords: *ethnonym, expressive ethnonym, hohol, katsap, semantics, language consciousness.*

Отримано: 14.10.2015 р.